

प्राचीन लेखनसाहित्य : एक आढावा

श्री.विनायक दशरथ नाकतोडे

संशोधक विद्यार्थी

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग

रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ

नागपूर

डॉ.रमणिक एस.लेनगुरे

मार्गदर्शक

रेणुका कॉलेज बेसा

नागपूर

सारांश : सदर शोधनिबंधामध्ये संशोधकाने प्रस्तर, दगड आणि खडक, मातीच्या विटा, कापसाचे किंवा रेशमी कापड, चंदन, नाणी, चर्मग्रंथ, शंख, शाई, लेखणी, हस्तलिखित ग्रंथ, बांबूच्या चिरफळ्यांवरील ग्रंथ, केळीचे व कमळाचे पान, चर्मपत्र, मेणाच्या गोळ्या, समचिपाट/सांचीपाट, तांबे, सुवर्ण, लोह, पंचरसी कासे (ब्रॉझ), रूपे, पितळ आणि ताडपत्र, भुर्जपत्र, कागद, ध्वजस्तंभ, जयस्तंभ, छायास्तंभ, वीरगळ, सतीचा दगड या प्राचीन लेखनसाहित्यांचा अभ्यासपूर्व आढावा घेतलेला आहे.

बिजसंज्ञा: प्राचीन साहित्य लेखन

प्रस्तावना:

इ.स.वी. सनाच्या १२ व्या शतकानंतर कागदाची निर्मिती सुरू झाली. त्यांच्यापूर्वी कागद निर्मितीची कला ज्ञात असल्याची माहिती मिळत असली तरी प्रत्यक्षात कागदांचे पुरावे उपलब्ध नाहीत. सम्राट अशोकाने आपल्या आज्ञा दगडावर कोरवून त्या चिरस्थित व्हाव्या अशी इच्छा प्रदर्शित केली आहे. प्राचीन काळातील लेखनाच्या उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून असे दिसून येते की राजे, शासनाधिकारी, समाजश्रेष्ठ, व्यापारी ताम्रपत्र व शिलालेखावर विशेष प्रसंगाची नोंद करून ठेवत असत. ते अतिशय काळजीपूर्वक लिहिले जात. त्यांच्या टिकाऊपणाकडे जास्त भर दिला जात असे. प्राचीन लेखन साहित्यात खालील साहित्यांचा अंतर्भाव केला जात असे.

प्रस्तर:

प्राचीन काळी लेखन साहित्यामध्ये प्रस्तराला महत्त्वाचे स्थान दिल्या जात असे. त्याचे कारण म्हणजे दगडावर लिहिलेल्या मजकूराची झीज कमी होत असल्यामुळे. धातूवर लिहिले तर ऊन, वारा, पाऊस यामुळे गंजतात. दगडावर लेख लिहिण्यापूर्वी गुळगुळीत करत. त्यावर कोरून मजकूर प्राचीन काळी लिहिला जात असे. महाराष्ट्रातील प्राचीन प्रस्तर लेख सोपारे येथे सम्राट अशोकाने लिहिलेला आहे. नंतरच्या काळात मंदिराच्या भिंतीवरही लेख आढळलेले आहेत. उदा.नांदगाव खंडेश्वर येथील यादव कालीन लेख, पंढरपुरास यादवरावजी महादेव यांनी एका खांबावर यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. विठोबाच्या देवळातील तुळवटावरील लेख होयसळ राजा सोमेश्वर याचा आहे. बौद्ध स्तूपांच्या स्तंभावरही लेख आढळलेले आहेत. या स्तंभावर स्तूप बांधणीच्या वेळी बौद्ध भक्तांनी दिलेल्या दानाची नोंद केलेली आहे. अशा प्रकारचे दानस्तंभ सांची, बार्हट, नागार्जुनकोंडा येथे आढळलेले आहेत. महाराष्ट्रात अशाप्रकारचे दानस्तंभ नागपूरजवळ पवनी येथे आढळलेले आहेत. काही वेळा दगडी मूर्तीच्या आसनपट्टीवरही लेख असलेले दिसून येतात. प्रस्तरलेख विहिरीचा कठडा मंदिराचा कोनशिला, दगडी भांडी यांवर आढळून येतात.

दगड आणि खडक:

सुरूवातीच्या काळामध्ये लेखनासाठी दगड आणि खडकांचा वापर करयात येत होता. हे लेखन मंदिर, खडक, दगडी खांब तसेच गुहेच्या भिंतीवर कोरले होते. राजसत्तेच्या नोंदी, मूल्यासंबंधीचे धार्मिक संकेत अशाप्रकारचे लेखन दगडावर कोरलेले होते.

मातीच्या विटा:

भारतात पूर्वीपासूनच मातीच्या विटांवर लिहिण्याची प्रथा होती. विटांवर बौद्ध धारणी सूते लिहिलेली आढळतात. कच्च्या विटांवर लेख लिहून नंतर भाजून काढल्या जात असे. मातीच्या विटांवर लिहिलेले लेख यज्ञवेदीवर किंवा भिंतीमध्ये बसविल्या जात असे.

कापसाचे किंवा रेामी कापड:

कापसाचे किंवा रेशमी कापड लेखनाकरिता वापर करित असत. पूर्वीपासून ते कालपरवा पर्यंत याचा उपयोग केलेला आढळतो. म्हैसूरातील व्यापारी तसेच धनिक दुकानदार ८ ते १२ इंच रुंद व १२ ते १८ फूट लांब अश्या प्रकारच्या सुती कापडाच्या गुंडाळी लिहिण्याकरिता वापर करित असत. तीन चारशे वर्षापूर्वीचे कपडयावरील लिखाण म्हैसूरातील शृंगेरी मठात तसेच पाटणातील जैन भांडार मध्ये आढळून येते. जैसलमेर येथे चौदाव्या शतकातील रेशमी कापडावर लिहिलेली जैन सूतांची यादी सापडलेली आहे. दासोपंतानी ४०० वर्षापूर्वी पासोडी हे कापडावर लिहिलेले ग्रंथाचे उदाहरण आहे.

चंदन:

बौद्धाच्या काळातील ललित विस्तार च्या साहित्यावरून चंदनापासून तयार करण्यात आलेली फळे शाळांमध्ये पाटी म्हणून वापरले होते.

नाणी:

सातवाहन यांच्या घराण्यातील व्यक्तींची माहिती सातवाहन कालीन नाण्यांवर लिहिलेली दिसून येते. त्यामुळे त्याकाळातील व्यक्तींची नावे तसेच घराण्याची माहिती मिळते. नाण्याविषयी माहिती देणारा कॅटलॉग पुराणवस्तू खात्याच्या ग्रंथालयातील संदर्भ विभागामध्ये उपलब्ध आहे.

चर्मग्रंथ:

कातडयावरील लेखनाचा नमूना ईजिप्तमध्ये इ.स.पूर्व २४ व्या शतकातील उपलब्ध आहे. इ.स.१६४७ मध्ये मृत समुद्राच्या परिसरात उत्खनन झाले त्यात हिंदू लोकांनी मातीच्या भांडयातून ठेवलेले कातडयावरील ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

भांख:

आंध्रप्रदेशात श्रीकाकुलम जिल्हयातील शालिहुंडम येथे शंखावरील लेख सापडलेला आहे. कासवाची पाठ तसेच हस्तदंताच्या पट्टया यांचाही उपयोग लिहिण्यासाठी केल्या जात असत.

भाई:

भारतात प्राचीन काळापासून लोक लेखनासाठी शाईचा उपयोग करित असत. अलेक्झांडरच्या स्वारीबरोबर

आलेले निआर्कस आणि कर्टिअस यांनी भारतीय लोकांना शाईचा उपयोग माहित आहे असे नमूद करून ठेवले आहे. लेखनासाठी शाई दोन प्रकारची वापरत असे. एक कच्ची आणि दुसरी पक्की. कच्च्या शाईने व्यापारी जमाखर्च तर पक्क्या शाईने ग्रंथ लिहित असे. शाईला संस्कृतात 'मसी' हा शब्द असून मसीभाजन, मसीपत्र, मसीभांड, मसीकुपिका ही दैतीसाठी नावे आहेत.

लेखणी:

लेखणी शब्दात कोरणी, कुंचला, बोरु या सर्वांचा अंतर्भाव केलेला दिसून येतो. 'इशिका' स्पष्ट होते. राजशेखराच्या काव्यमीमांसेत लोहकंटकाचा, लाकडी फळ्याचा आणि खडूचा उपयोग करित असल्याचा उल्लेख आहे. कुंचल्याने रंगीत अक्षरे अजिंठ्याच्या लेण्यात लिहिली आहेत.

हस्तलिखित ग्रंथ:

हस्तलिखित ग्रंथ इ.स.३ ते ८ व्या शतकाच्या दरम्यान शास्त्रीय काळापासून अस्तित्वात आहेत. यापैकी कोड्यांमध्ये कार्टोग्राफिक माहिती, श्रध्दांजली संग्रह, राज्यकर्त्यांची वंशावळ, धार्मिक दिनदर्शिका, देवतांविषयी ज्ञान, ज्योतिष विषयक माहिती आहे. यापैकी काही कोडिस मंदिरात साठवून ठेवले होते परंतु स्पॅनिश शोधक प्रवाशांनी नाश केला.

बांबूच्या चिरफळ्यांवरील ग्रंथ :

इ.स.पूर्व १३०० मध्ये बांबूच्या चिरफळ्याकरून त्यावर लिहिलेले ग्रंथ चीनमध्ये होते. इ.स.पूर्व २१३ मध्ये शिर व्हांग ती याने अशा अनेक ग्रंथाचा नाश केला. त्यातून वाचलेल्या ग्रंथाची काव्य, तत्वज्ञान, वैद्यक, ज्योतिष या विषयानुसार तयार करण्यात आलेली यादी उपलब्ध आहे.

केळीचे व कमळाचे पान:

कमळाच्या पानाचा लिहिण्यासाठी केलेल्या उपयोगाचा उल्लेख कालिदासाच्या 'अभिज्ञान शाकुंतलम' मध्ये करण्यात आला आहे.

चर्मपत्र:

चर्मपत्राचा शोध पर्मेनचा राजा दुसरा येमेनेसने लावलेला आहे. इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकाच्या आसपास चर्मपत्राचे उत्पादन सुरु झाले. चर्मपत्र गाईचे वासरू आणि मेंढीच्या कातड्यापासून तयार केलेले लेखनसाहित्य आहे.

मेणाच्या गोळ्या:

रोमन लोक मेणाचा थर असलेल्या लाकडी गोळ्या किंवा पुगिलर वापरत असत. त्यावर लिहू आणि मिटवू शकत होते. पिक-अप पिनचे एक टोक दिशेला होते आणि दुसरे गोलाकार होते. या गोळ्या नोट्स लेखा आणि मुलांना लेखन शिकविण्यासाठी उपयोग केल्या जाते.

समचिपाट/सांचीपाट:

अगरू नावाच्या वृक्षाला आसानी भाषेत संची म्हणतात. या वृक्षाच्या सालीपासून सांचीपाट तयार करतात.

तांबे:

प्राचीन काळी प्रस्तराप्रमाणेच लेखन साहित्यात ताम्रपटाला जास्त प्रमाणात प्राधान्य दिले जात असे. बौद्ध विहारात ताम्रपट असल्याचा फा-हैनने उल्लेख केलेला आहे. तांब्याच्या पत्र्यावर बौद्ध धर्मग्रंथ कनिष्क राजाने लिहून घेतलेला ताम्रपट लहान-मोठे असले तरी लांबट चौकोनी आकार आढळतो. ताम्रपटावर लेख शाईने किंवा कोरणीने लिहित नंतर छन्नीने कोरले जाई. पूर्वीचे राजे मकरसंक्रांत, कर्कसंक्रांत, एकादशी द्वादशी, सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण अशा पुण्य-पर्वकाळी विद्वान ब्राम्हणांनी गाव किंवा जमिनी दान देत ताम्रपटात त्यांचा सर्व तपशिल असे. राजाची वंशावळी दान दिलेल्या ब्राम्हणाचे गोत्र, वस्तीस्थान, दान प्रसंगी उपस्थित असलेल्या अधिकाऱ्यांची नावे, गावाच्या सीमा इ. तपशिल त्यात जसे ब्राम्हण तसेच जैन लोकांनी तांब्याच्या पत्र्यावर मंत्रतंत्र कोरलेले होते.

सुवर्ण:

श्रीमंत सावकार स्वतःच्या कुळातील महत्त्वाच्या घटना सुवर्णपत्रावर लिहित त्यावर धार्मिक नीति-नियमही लिहिले जात. सुवर्ण दुर्मिळ असल्यामुळे त्याचे पुरावे उपलब्ध नाही तक्षशिलेजवळ गांगु येथील स्तूपात कुषाणकालीन सुवर्णकरंडक मिळालेला आहे. सुवर्णपत्रावर खरोष्टी लिपीत लिहिलेले दानपत्र पेशावर मध्ये सापडले आहे.

लोह:

मध्ययुगीन काळात लोखंडी तोफांवर फार्सी लेख आढळून येतात. दिल्ली येथील मिहरोली येथे गुप्त सम्राट चंद्रगुप्त द्वितीयचा लोहस्तंभ असावा असा विद्वानांचा तर्क आहे. पंधराव्या शतकातील अबूच्या डोंगरावर असलेल्या त्रिशूलवर लेख आहे.

पंचरसी कासे (ब्रॉझ):

या धातूने बनविलेल्या मूर्तीच्या आसन पट्टीवर मूर्तीचे नाव व लेख लिहिलेले आहेत कुषाणकालीन ब्रॉझच्या लहान करंडक माणिकल येथे सापडला आहे. सोहगौडा येथे सापडलेला लेख ब्रॉझच्या पातळ पत्र्यावर लिहिलेला आहे.

रूपे:

रूपेही दुर्मिळ असल्यामुळे रूपाच्या पत्र्यांवर लिहिलेले लेख अत्यल्प उपलब्ध आहेत. चांदीच्या पत्र्यावर जैन मंदिरात यंत्रे आढळतात. तक्षशिला व भाईप्रोल्लू येथे रूपाच्या पत्र्यावरील लेख सापडले आहेत.

पितळ आणि कासे:

पितळ आणि कासे यांचा फारसा लेखनासाठी उपयोग करीत नसत. १७ व्या आणि १८ व्या शतकात मूर्ती, मंदिरातील घंटा पितळेच्या करण्यावर भर दिला जात होता. मंदिरातील पितळी घंटावर देणगी देणाऱ्याचे नाव लिहिले जात असे.

ताडपत्र:

दक्षिण भारतात लेखनासाठी ताडपत्राचा उपयोग केला जात असे. बौद्ध जातकांमधून 'पण्ण', 'पत्र', 'पत्त' असे उल्लेख आलेले आहेत. युवान चवांगने भारतीय लोक ताडपत्रावर लिहित असल्याचे म्हटले आहे. गौतम बुद्धाच्या मृत्यूनंतर झालेल्या संगिनीमध्ये विधिनियम ताडपत्रावर लिहिलेले आहेत. जपानमध्ये होरीउझी येथे ताडपत्रावर

लिहिलेली सहाव्या शतकातील 'उष्णीषविजय धारिणी' या बौद्ध ग्रंथाची पोथी आहे. बंगालमध्ये दुर्गापाठ लिहिण्यासाठी ताडपत्राचा वापर केला जात असे. रामेश्वरला ताडपत्राची पावती देत असत. काशगर येथे चौथ्या शतकातील ताडपत्राच्या पोथीचे तुकडे आढळले आहेत. नेपाळच्या ताडपत्राच्या पोथी संग्रहालयात सातव्या शतकातील 'स्कंदपुराण' आणि 'लंकावतार' या पोथ्या आहेत. नवव्या शतकातील 'परमेश्वर तंत्रा' ची पोथी केब्रिजच्या संग्रहालयात आहे. भारतीय लोक ताडपत्रावर लिहित असल्याचे अल्बेरूनीने लिहून ठेवले आहे.

भूर्जपत्र:

भारतात फार प्राचीन काळापासून भूर्जपत्राचा लेखनासाठी उपयोग केला जात असे. कर्तिसिकंदरबरोबर भारतात आला. त्याने भारतीय लोक भूर्जपत्राचा लेखनासाठी वापर करतात असे लिहून ठेवले आहे. भूर्जपत्र हिमालयात फार मोठ्या संख्येने आढळतात. भूर्जपत्राचे संस्कृत वाङ्मयात उल्लेख आहेत. खोतानमध्ये दुसऱ्या शतकातील खरोष्टी लिपीतील भूर्जपत्राची पोथी सापडली आहे. चौथ्या शतकातील संयुक्तागमसूत्राची पोथी, बॉबर येथील आठव्या शतकातील भूर्जपत्रावरील पोथी उपलब्ध आहे.

कागद:

चीनमध्ये इ.स.१०५ च्या सुरुवातीला कागदाचा शोध लागला. कागद करण्याची कला चिनी प्रवासी इत्सिंगाने आणली असावी. अलेक्झांडरबरोबर भारतात आलेल्या निआर्कसने भारतीय लोक कापूस कुटून कागद तयार करीतय असे नमूद केले आहे. मध्ये आशियातील यारकंदपासून कुईगर येथे गुप्तलिपीमधील चार पुस्तके वेबर यांना मिळाली. भारतातूनच ती पोथी मध्य आशियात गेली असावी. तेराव्या शतकातील पोथी गुजरात मध्ये सापडलेली आहे. मुसलमानी काळापासून भारतात कागदाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला.

ध्वजस्तंभ:

ध्वजस्तंभ म्हणजे विष्णूच्या देवळासमोर गरूडध्वज उभारल्यानंतर त्या स्तंभावर ज्याने तो स्तंभ उभारला त्याचा लेख लिहित असत. मध्यप्रदेशात विदिशेला अशा प्रकारचा स्तंभ आहे. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात गरूडध्वज उभारला.

जयस्तंभ:

जयस्तंभ म्हणजे दिग्विजयानंतर पूर्वीच्या काळी राजे लोक आपल्या विजयाची गाथा सांगणारा लेख दगडी स्तंभावर लिहित असत. अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेख गुप्त राजा समुद्रगुप्ताने यांच्या दिग्विजयानंतर कोरलेला आहे. यशोधम्याचा मंदसौर येथील जयस्तंभ प्रसिद्ध आहे.

छायास्तंभ:

व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या नावाने स्तंभ उभारून त्या व्यक्तीची प्रतिकृती काढली जात असे. अशा प्रकारच्या स्तंभास 'छायास्तंभ' म्हटल्या जात असे.

वीरगळ:

एखाद्या शूर व्यक्तीने ग्राम, पशुरक्षणासाठी बलिदान केले तर त्याच्या स्मरणार्थ नाव, गाव, त्याचे शौर्य कथन करणारा लेख लिहित व त्या लेखाखाली घोडेस्वराचे चित्र काढल्या जात असे. अशा प्रकारचे वीरगळ कर्नाटकात

भरपूर आहेत. महाराष्ट्रात वीरगळ भरपूर आहेत परंतु त्यावर लेख आढळून येत नाही.

सतीचा दगड:

प्राचीन काळामध्ये पतीच्या निधनानंतर सुवासिनी स्त्री सती गेली तर तिच्या नावाने सतीचा दगड उभारला जात असे. या दगडावर बांगड्या घातलेला हात, सूर्य, चंद्र आणि कधी कधी सतीमूर्ती दाखविलेल्या असतात. महाराष्ट्रात सतीच्या दगडावर कोठेही कोरीव लेख दिसून आला नाही.

समारोप:

विविध प्रकारच्या प्राचीन लेखनसाहित्यांचा आढावा घेऊन संशोधक आणि अभ्यासकांना त्यांची कल्पना यावी हा सदर शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

संदर्भ:

- ब्रिजवासी, हितेश आणि पाटील, तुषार (२०२०), पुस्तक निर्मितीचा प्रवास : प्राचीन काळापासून हस्तलिखित ते ई-बुक, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन्स.
- गोखले, शोभना लक्ष्मण (२०१६), पुराभिलेखविद्या, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
- ढवळीकर, मधुकर केशव (२०२१), पुरातत्वविद्या, मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- कठारे, अनिल आणि इतर (२०१५), पुरातत्वविद्या वस्तुसंग्रहालयशास्त्र आणि पर्यटन, औरंगाबाद : विद्या बुक्स पब्लिशर्स.
- महाजन, शां.ग.(२०१७), दफ्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये (पुस्तक तिसरे), सप्ट २०२, ग्रंथालय सेवा व उपक्रम, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- पंडित, अजय, हस्तलिखितशास्त्र : ग्रंथालयशास्त्राची एक ज्ञानशाखा, ज्ञानगंगोत्री, वर्ष २० वे, जून २०१६-नोव्हेंबर २०१६, अंक १ व २.
- धिवार, सुनिल, हस्तलिखितांच्या विविध लेखनशैली व प्रकार, ज्ञानगंगोत्री, वर्ष १४ वे, जून २०१३-नोव्हेंबर २०१३, अंक १ व २.